

ZAMONAVIY O'ZBEK SHE'RIYATIDA NAFS KO'RINISHLARINING BADIY TALQINI (ERKIN VOHIDOV VA OMON MATJON IJODI MISOLIDA)

Jo'rayeva Muhabbat Amonovna

BuxMTI akademik litseyi ona tili va adbiyot fani

o'qituvchisi. BuxDU mustaqil tadqiqotchisi

mux0711@gmail.com

Annatsiya: ushbu maqolada zamonaviy o'zbek she'riyatida nafs ko'rinishlarining badiiy talqini Erkin Vohidov va Omon Matjon ijodi misolida tahlil qilinadi. Erkin Vohidov she'riyatidagi falsafiy chuqur ma'nolar insonni to'g'ri yashashga yetaklaydi. Bu she'rlar qatiga singdiib yuborilgan mavzular olami turfa xildir. Mavzuni bir voqea misolida voqeaband qilib tasvirlash shoir ijodida boshqalardan ajralib turadigan farqdir. Erkin Vohidov o'z o'quvchisiga obrazlari orqali, shunchaki, nafs hodisalarini emas, uning asl mohiyatini anglatadi. Zabardast adibimiz Omon Matjon esa nafs egalari haqida yozarkan ularni yurt qonini so'rib, o'z nafsini qondiruvchi pashshaga o'xshatadi. Adib ijodida akslangan obrazlar zamonaviy adabiyotda zamonga mos harakat qiladi. Uning she'rlarida dunyo – inson – nafs uchligi birga harakat qiladi va qaysi yo'l ma'qulligini insonning o'ziga qo'yib beradi. Nafsdan xalos bo'lish uchun qalbni imon yog'dusiga to'ldirish joizligini uqtirib o'tadi.

Kalit so'zlar: nafs, olloh, qanoat, haq, yo'qsil, imon, jism, ruh, fitna, arslon, pashsha.

Har bir xalq adabiyoti u yaratgan badiiy xotira bo'lib qoladi. Unda har bir zamonga tegishli bo'lgan estetik tarbiya, ruhiy holatlar, xalqning tarixiy sharoiti aks etadi. Avlod va ajdodlar o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni taminlashda esa adabiyotning roli kattadir. Yangi davr adabiyoti namoyondalari o'z asarlarida o'tgan buyuklar yaratmalariga doim murojaat qilib turadi. Biz tahlil qilgan asarlar, masalan, Yassaviy she'riyatidagi nafs obrazi bir xil ko'rinishda, Navoiy yoki aynan zamondosh, ustoz deb bilgani uchun Navoiyning obrazlari Bobur ijodida o'xshash jihatlar paydo bo'lishi mumkin. Badiiy asar mukammal yaratilishi uchun ijodkor mustahkam poydevorga ega bo'lishi lozim. Navoiy ham bekorga o'zidan oldin yashagan yoki o'ziga zamondosh bo'lgan ijodkorlardan ellik ming bayt yod olmagan. Kimdir bu jarayonda o'tganlar xatosini takrorlamaslikka yoki yutuqlarini o'zlashtirishga harakat qiladi. Aynan shu holatda yangi badiiyat va g'oyalar paydo bo'ladi. Bunday kuzatishlar yangilik yaratishga ham asos vazifasini bajaradi. An'anaviylik va novatorlik jarayoni adabiyotda shu tariqa vujudga keladi. Badiiy adabiyotda an'anaviylik va novatorlik

haqida gapirar ekanmiz, avvalo, adabiy an'anaviylik va adabiy novatorlik atamaları haqida tushuncha beramiz.

Adabiy meros yoki an'anaviylik o'tgan asrda yaratilgan dastlabki "Adabiyot nazariyasi" kitoblarida davr talabi bilan "traditsiya" deb atalgan va shunday ta'rif beriladi:

Traditsiya (an'anaviylik) – dunyoni badiiy idrok etish, bilish va o'zgartirish sohasida davrdan-davrga, avloddan-avlodga o'tib keladigan, zamon talabiga javob beradigan adabiy tajribalardir. U klassiklarimiz ijodiy laboratoriyasida sinalgan, o'z qimmatini yo'qotmagan, ilg'or estetik idealni, aktual tematikani, tasviriy vositalarni, uslubdagi rang-baranglikni, xalqchil badiiy nutq san'atini keyingi avlod tomonidan qabul qilinib amalda qo'llanilishini talab qiladi.¹ Adabiyotda asosan quyidagi qirralar avloddan-avlodga o'tganda amalda qo'llanadi yoki yangilanadi:

G'oya

Mavzu

Badiiyat

Shakl (janrlar)

Obraz.

Fikrimiz isboti uchun unga yaqin fikrda bo'lgan adabiyotshunos Erkin Xudoyberdiyevning an'anaviylik haqidagi tasniflarini keltirib o'tamiz: "Adabiyot raqqiyotida g'oyalar, tiplar, va badiiy tasvir vositalari doirasidagi an'anaviylikni farqlash lozim. Bu uch sohadagi an'anaviylik o'ziga xosliklari bilan bir-biridan ajralib turadi. Agar g'oyalar sohasidagi an'anaviylik, asosan, bir-biriga fikrlashi yaqin bo'lgan yozuvchilar ijodida ko'zga tashlansa, tasviriy vositalar borasidagi an'anaviylikni turli g'oyaviy yo'nalishdagi ijodkorlar orasida ham uchratish mumkin. Ikkinchi hol xuddi til kabi turli g'oyaviy maqsadlarda qo'llanishi mumkin bo'lgan badiiy tasvir vositalari va usullari taraqqiyotining ichki qonuniyatlari bilan izohlanadi"². Biz tasniflab o'tayotgan uzvlar vositasida yuzaga kelgan an'anaviylikni umumlashtirganda uslub jihatidan ham birgalikni ko'rish mumkin, chunki adabiyotda sanab o'tilgan beshta hodisani yangilay olsagina yangi uslub shakllantirilgan bo'ladi. An'anaviylikni saqlab qolmasdan butunlay yangilangan adabiyot bo'lmaydi. Har qanday davrni ham bog'lab turadigan tayanch nuqtalar mavjud. Oddiygina badiiy asar mavzusini turlarga ajratganimizda "abadiy mavzular" degan atamani qo'llaymiz. Bu mavzular tahlil qilinsa (Vatan, muhabbat, ota-ona, ishq va boshqalar), har qanday zamonda ham yozilayotganini sezamiz. Chunki adabiyotning bosh qahramoni bo'lgan insonning shakl-shamoyili yoki mazmun-mohiyati butunlay tubdan o'zgargani yo'q. ruhiy holatga ta'sir o'tkazish uchun ham sinalgan badiiy usullardan foydalansa, samara

¹ Adabiyot nazariyasi. II jildlik (2-jild). – Toshkent: Fan. 1979. – B.26.

² Xudoyberdiyev Erkinjon. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent : O'qituvchi. 1995. –B.183.

yaxshiroq bo`ladi va adabiyot tarixida ham mukammal abadiyliklar, albatta, saqlanib qoladi. O`ylab ko`rganmisiz, nega g`azal janri va uning bosh mavzusi bo`lgan xoh majoziy, xoh ilohiy ishq haligacha takrorlanaveradi?

Birinchidan, aynan shu janrda yuqori kayfiyat bag`ishlovchi inja badiiyliklar aks etadi, ikinchidan, aynan g`azal uchun xos bo`lgan Ishq mavzusi hech qachon o`lmaydi. Bu janrning qat`iy qoidasi bo`lgan aruz vazni talablari ham janr bilan birga ko`chib yuraveradi. G`azal, aynan vazni bilan janr xususiyatini saqlab tursa ham bugungi kunda yuqorida sanaganimiz – kayfiyati va badiiyati, mavzu jihatlarini, hanglari an`anaviylikni saqlab qolgan. Vaznning barmoqqa monand yangicha shakl olishi esa novatorlikning bir belgilaridan biridir. Ammo, albatta bu shaklda yozilgan asarlarni g`azal deb atay olmaymiz. Zero ijodkor an`anaviy materialdan o`zi xohlagan qirralarinigina saqlab qolib yangilik qo`shib yaratish huquqiga ega. Xullas, adabiyotda yaratilgan har qanday asr tarditsiya yoki novatorlik belgilarini o`zida mujassam etgan bo`ladi.

Novatorlik – ma`lum bir davrda o`sha davr talabi yoxud ijodkorning iste`dod qirrasini bilan yuzaga chiqadigan adabiy yangilanish jarayonidir. Novatorlik haqida Dilmurod Quronov shunday degan: “Novatorlik (lot.– yangilovchi, yangilanuvchi) adabiy jarayon bilan bog`liq kategoriya adabiy jarayonda an`ana bilan har vaqt dialektik aloqada mavjud bo`lgan hodisa, adabiyot taraqqiyotining muhim ichki omili. Badiiy tafakkur rivojiga sezilarli ta`sir o`tkazib, keyinchalik an`anaga aylanuvchi muhim badiiy-estetik yangilik. Adabiy an`anaga saylab va tanqidiy munosabatda bo`lolgan, o`z davrining badiiy-estetik ehtiyojlarini teran his etolgan ijodkorgina yangilik yaratishga qodir bo`la oladi. Masalan, o`zbek mumtoz adabiyoti an`analari bag`rida yetishgan Cho`lpon o`z ijodi bilan she`riyatimizga qator yangiliklarni olib kirdi. Jumladan, uning badiiy shakl sohasidagi novatorligi she`rlarining ritik-intonatsion qurilishida barmoq va sarbast imkoniyatlaridan keng foydalanishi mumtoz she`riyatdagi she`riy shakllarni o`zgartirib qo`llashi, she`riyat tilini jonli so`zlashuv yaqinlashtirishga intilishi, she`riyatimizga ijroviy lirika, personajli lirika kabi janrlarni olib kirganida...”<sup>3</sup> O`zbek adabiyotida yangilanish boshlangan davr sifatida mavzu jihatidan ma`rifatparvarlik davri adabiyoti va har tomonlama esa jadid adabiyoti davri olinadi. XIX asrning so`nggi chorgi va XX asrning boshlarida o`zbek adabiyotiga yangi ijimoiylashgan mavzular (maktab, ishchilar, veksellik, gazeta va boshqalar), yangi ijtimoiy - siyosiy obrazlar (advokat, aroba, ishchi, arizachi va boshqalar), yangi g`oyalar (adolat, haqiqat uchun kurash, erk va boshqalar), yangi janrlar (she`r, sochmalar) kirib kela boshladi. Biz yangilik deyotganimiz sotsialistik tuzum davrida vujudga kelgan kolxoz, kollektiv mavzulari yoki tarkator, mashina kabi obrazlarga ham tegishlidir, ammo bu faqatgina davrning

³ Quronov Dilmurod. Adabiyotshunoslik lug`ati. – Toshkent : Akademnashr. 2010. –B.204.

o`zida qolib ketib ana'anaviyligini saqlab qololmagan adabiy hodisalar bo`ldi, xolos. O`zbek mumtoz adabiyotida bundan oldin ham mukammal badiiylik yoki obrazlar yaratilgani holda tajribadan foydalana olmaganliklari, ko`r-ko`rona davr talabining ortidan quvib, bo`sh g`oyalarni targ`ib qilish va xira obrazlarni yaratish novatorlikni bir pulga chiqarib qo`ydi. Har qanday yangilanishni ham adabiyot qabul qilavermaydi. Yangilikning yangiligi uning vaqt o`tgan sari an'anaviylikka aylana olishida ham bilinadi. Bu, albatta adabiyot uchun muhim xususiyatdir.

Zamonaviy o`zbek adabiyotining zabardast ustunlariga aylangan Asqad Muxtor, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Omon Matjon, Sadridin Salim Buxoriy, Abduvali Qutbiddin kabi ijodkorlar xalq ruhiyati tasvirini turli mavzularda namoyon eta olgan shoirlardir. Ularning ijod ustunliklaridan biri ham xalqona, oddiy ifodalarni topa olganligida edi. oddiy uslub bilan o`tkir mavzularda qalam tebratib, kitobxonga ta'sir qilish adabiy mahorat. Erkin Vohidov ijodidagi mumtoz adabiyotdagi hajviylikka ergashish, obrazlarni takomillashtirgan holda yangi fikr bayon qilish qirralari an'anaviy adabiy uslubdan ajralmagan holda yuz beradi. Masalan, shoirning quyidagi she`rida nafs mavzusi xalq noiblari obrazi orqali ochib berilmoqda:

Ayta olasizmi yurtning dardini?

Azaliy odatni qilasizmi yo...⁴

Misralarda "azaliy odat" birikmasi orqali xalqni talon-taroj qilish nazarda tutiladi. Xo`jalar, hokimlar, noiblar, qozilar obrazlariga murojaatning an'anaviy tarzda davom etayotganini mumtoz adabiyot na'munalaridan anglab keldik. Zamonaviy she`riyat namoyondalari so`z qo`llash uslubini o`zgartirish, yangi nom bilan atash orqali mavzuga yangicha talqin beradi. Kommunizm adabiyotida nafs mavzusini ochib berish uchun yaratilgan yorqin obrazlardan yan biri "rais" obrazi edi. Erkin Vohidov "Yubiley" she`rida bu yulg`ichlar holatini aks ettiradi:

Martaba, shon-shuhrat,

Mol-davlat uchun

Jon fido etmoqni

Bildingiz qonun.

Hirs ila nafs bo`ldi

Sizga rahnamun,

Muborak bu yoshga

Yetdingiz bukun

Qancha pok insonlar

Boshiga yetib.

⁴ Vohidov Erkin. Saylanma(3-jild, "Umrim daryosi"). – Toshkent :Sharq. 2001. –B.62.

Yubileyda nutq soʻzlovchi lirik qahramon haqiqatni aytganidan hatto oʻzini uyatli his qiladi va “hech kim kasbdoshini yubileyida sizday insonlar haqida menday nutq soʻzlamasin!”, deya gapini yakunlaydi. Sheʼr 1979-yil yozilgan. Bu davr mehnatkash xalq zahmati evaziga “katta”lar qorin qappaytirib yurgan kollektivlashgan vaqt edi. Xalq hisobidan kun koʻrish ddiy raisdan tortib viloyat rahbarlarigacha odatiy holga aylangan edi. Xuddi shunday holatni Erkin Vohidov markazida Matmusa obrazi turuvchi hajviyalarida ham ochib bergan. “Matmusaning bogʻi” hajviy sheʼrida bogʻ barpo etgan Matmusa qolib undan foydalangan mingta edi. qayerdandir director, qayerdandir sekretar, qayerdandir, “zamlar” paydo boʻladi. Bir yildan soʻng bogʻ ishi tekshirib koʻrilganda esa ishchilar soni qisqartirilishi kerak boʻladi. Kelib-kelib ishdan bogʻbon Matmusa boʻshatiladi. Erkin Vohidov bu hangoma orqali ham ish tepasida turuvchi nafs buzuvchi kimsalar qolib oddiy xalqning mehnati chippakkka chiqishini uddaburonlik bilan tasvirlagan:

Faqat shtat qisqartish,

Zaruratga oʻxshadi.

Buyruq boʻldi, Matmusa

Bogʻbon ishdan boʻshadi ^{5/}

Shoirning “Arslon oʻrgatuvchi” sheʼrini ham diqqat bilan oʻqisak, bir-biriga zanjir kabi bogʻlangan tabaqalanishning guvohi boʻlamiz. Oʻz nafs uchun oʻz qavmini mute qilib yashovchi tomoshagoh “xoja”lari razilligiga hatto hayvon ham dosh berolmaydi. Bir burda non uchun ishlayotgan arslon oʻrgatuvchi taqdiri hayvonni u uchun rahm qilishigacha olib keladi. Qudratli tasvirlangan toʻqaylar shohi va noʻnoq masxaraboz qarama-qarshi qoʻyilgan boʻlsa, sheʼr soʻnggida insonlarning beshafqatliligi va hayvonlar shafqati konfliktda tasvirlanadi va hayvon oʻrgatuvchi tilidan xojasining badnafs, jirkanch insonligi ochib beriladi:

Tomoshagoh egasi kim

Mening qoshimda

Ammo qamchi oʻynatar u

Doim boshimda.

Arslon tilidan aytilgan “rizq-u roʻz” soʻzi ijobiy rizq maʼnosida emas, odamni odamning, hayvonning ustidan rahmsizlarcha hukmronlik qilishiga olib kelayotgan nafs maʼnosida qoʻllangan:

Oʻt olsin bu charxi falak

Rizqu roʻzini...

Arslon olov chambarakka

Otdi oʻzini.

⁵ Vohidov Erkin. Saylanma(3-jild, “Umrim daryosi”). – Toshkent :Sharq. 2001. – B.129.

“Ko`cha chetidagi ayol” she`rida ham mana shunday rizq ayolni badnafs kimsalarga tobe qilib qo`ygan, ammo ayb undamas, u aytganidek nafsiga qul “janoblar”da edi:

Ul janoblar oldida men
Pok bir sanam,
Bu dunyoda hamma narsa sotiladi
Mening molim – qizil yuzim, oppoq tanam.

Garchand iymonidan voz kechishga majbur bo`lgan ayolga qismatini bu tarzda bayon qilish oson kechmaydi, ammo “hamma narsa sotiladigan dunyo” yaratgan jamiyat nafsning abadiy, iymonsiz quliligicha qoladi.

Erkin Vohidov she`riyatidagi falsafiy chuqur ma`nolar insonni to`g`ri yashashga yetaklaydi. Bu she`rlar qatiga singdiib yuborilgan mavzular olami turfa xildir. Mavzuni bir voqea misolida voqeaband qilib tasvirlash shoir ijodida boshqalardan ajralib turadigan farqdir. Erkin Vohidov o`z o`quvchisiga obrazlari orqali, shunchaki, nafs hodisalarini emas, uning asl mohiyatini anglatadi.

Zamonaviy o`zbek adabiyotining zabardast vakillaridan yana biri bo`lgan Omon Matjon ijodi ham o`z zamonasi bilan hamnafas, hamfikir, hamdard edi. xalqning haqiqiy shoiri borki, uning dardini tushuna oladi va kuyunadi. Inson qalbini o`ziga anglatadigan tuyg`u, ko`ngliga suyanchiq ko`pincha adabiyotdan topiladi. Omon Matjon insonga xuddi shunday oyna tutuvchi, mohir ijodkor edi. shoir ijodida ijtimoiy tasvirlar, haqiqat ohanglari o`zgacha namoyish etilgan. Shoirning “Iymon yog`dusi”, “Gaplashadigan vaqtlar”, “Xoloskor ruh” va boshqa she`riy to`plamlarida davrga va insonga tutilgan ko`zguni ko`ramiz. Omon Matjonning “Uy” she`rida ham inson qalbi tasviri, uning umr davomida qayerlarga boshlab borishi, o`y-kechinmalariga guvoh bo`lamiz. U ko`ngilni bir uy misolida ko`radi va unga birda iymon, birda esa g`aflat uyqusi hokimlik qilishini, inson umri davomida qilgan ishlariga ko`ngil ko`zgu tutishini aytadi:

Bu uydagi har barg, har bir yaprog`i,
Oqmi-qora bulut yo tomchi yomg`ir,
Bari hisobdadir, bordir so`rog`,
Bari bir-birining suvratchisidir.

Shoir qora bulut, yomg`ir obrazlari orqali insonning vujudida namoyon bo`lgan ezgu va yomon fazilat-u illatlarni aks ettirarkan, nafsga berilib, kekkaygan kishilar haqida quyidagi tasvirni chizadi:

Yo olis quyoshning elitib tafti,
Yo oygacha borday shay taxtiravon.⁶

⁶ Omon Matjon. Iymon yog`dusi: she`rlar, dostonlar. – T.: Adabiyot va san`at nashriyoti. 1995. –B.4

Ammo bunday insonlar ham oxirida man shu ko`ngil ko`zgusiga duch kelishadi va umrning aaslan neligini anglab yetganda kech bo`lishini anglatmoqchi bo`ladi.

Omon Matjon yurt qonini so`rib, o`z nafsini qondirguvchilar haqida yozarkan ularni pashshaga o`xshatadi:

Tegmadim.

Chunonan qonimni so`rdi

Bir pashsha

Shoshilmay, obdon joylashib.

Qiziq, bir o`zining nafsini shunchami,

Yo boshqa birovlar bilan bo`lishib...

Shoir xalq qonini so`rayotgan amalparastlarning ko`plashib ketganligini yuqoridagi kabi to`rtliklarida falsafiy ohanglarda bayon qilgan.

Nafsning insonni hark o`yga solishini quyidagi to`rtlikda mosh va qush ramziy obrazlari orqali sodda bayon qiladi:

Qay kuni sinchiklab boqdim bir qushga

Nafsini deb tutildi olako`z Moshga.

Ming shukr, xudoyim, qorin bermabsan,

Mendagi qanotli, xayolga –hushga.⁷

Shoir bu to`rtlikda o`zga badnafs qorin berilmaganiga shukr qilsa-da, insonning xayol-u hushi uni ne savdolarga boshlashini yaxshi anglatgan.

Omon Matjon o`z qilmishlarini shaytonning bo`yniga qo`yib, “shayton yo`ldan urdi” deguvchilarning ham asl holatini quyidagi to`rtligida namoyon qiladi:

“Eh, bir shayton urdi”, deysan har safar

O`zingga olmaysan aybini hech mahal.

Mundoq qarab tursam, butun vujuding,

Shaytanatga o`nglab qurilgan shahar.⁸

Insonni shaytonning yo`liga kirgizguvchi narsa ham aynan uning vujudidagi nafsdur. Nafs hukmronlik qilguvchi vujud esa, shoir aytganidek, shaytonlar uchun qurilgan “Shaytanat”dir.

Bu dunyoning barcha insondan ham qolib ketishini tasvirlaganda shoir “burningning uchiga ilinmas dunyo” deya to`g`ri aytgan edi. nafs-u havoga berilib topilgan dunyo tarozi pallasida og`irlik bosmaydi, bu dunyoni hech inson o`zi bilann olib ketolgan emas. Shu arziyas mol-dunyo uchun biri qo`liga tig`, biri temir olgan, toj-u taxtga o`ch kimsalar tasvirini quyidagi to`rtlikda chizilganini kuzatamiz:

Biri qo`linda tig`, birida temir,

Biri xon der o`zni, birisi amir.

⁷ Omon Matjon. Iymon yog`dusi: she`rlar, dostonlar. – T.: Adabiyot va san`at nashriyoti. 1995. –B.20

⁸ Omon Matjon. Iymon yog`dusi: she`rlar, dostonlar. – T.: Adabiyot va san`at nashriyoti. 1995. –B. 21

Ikki to'p urishar. Qiziq bormikan
Bularda urushdan keying umr?⁹

Omon Matjon o'zbeklar boshida sovetlar uyushtirgan paxta siyosati, millionlab foyda, bosqinchilarning qozoni uchun pishirilgan oshlar haqida ajoyib hajviy she'r yozgan. Bu she'rda voqea, tasvir markazida tuz ekib ko'paytirish majozga yo'yilgan bo'lsa-da, kitobxon uchun o'zbek xalqining boshqalar nafsini yo'lida qurbon bo'layotgan mehnatlari haqidagi haqiqat ekanligini sezish qiyin emas. Sodda qorachuqlining tuz taqchilligini kamaytirish uchun ekib ko'paytirish g'oyasiga shoir boshqa osonroq yo'l topib beradi:

Buning oson yo'lin top-da:
Bor yeringga ekin paxta!
Tezda qurib daryo-soying,
Tuzga to'lar hamma joying.

Omon Matjon ijodida akslangan obrazlar zamonaviy adabiyotda zamonga mos harakat qiladi. Uning she'rlarida dunyo – inson – nafs uchligi birga harakat qiladi va qaysi yo'l ma'qulligini insonning o'ziga qo'yib beradi. Nafsdan xalos bo'lish uchun qalbni iymon yog'dusiga to'ldirish joizligini uqtirib o'tadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Vohidov Erkin. Saylanma (3-jild, "Umrin daryosi"). – Toshkent: Sharq. 2001. –271b
2. Omon Matjon. Iymon yog'dusi: she'rlar, dostonlar. – T.: Adabiyot va san'at nashriyoti. 1995. –B.4
3. Omon Matjon. Iymon yog'dusi: she'rlar, dostonlar. – T.: Adabiyot va san'at nashriyoti. 1995. –B.20

⁹ Omon Matjon. Iymon yog'dusi: she'rlar, dostonlar. – T.: Adabiyot va san'at nashriyoti. 1995. –B. 23